अथवा लेपनं शस्त्रं शस्त्रस्य रुधिरेण च ।
यङ्गुद्रुमत्वक् स्यादजाम्बुनेण पेषिता ॥
जातीफलस्य लेपस्तु हरेद्व्याङ्गञ्च नीलिकाम् ।
अर्कक्षीरहरिद्राभ्यां मर्द्दयित्वा प्रलेपनात् ॥
सुखकार्य्या समं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ।
मस्तुरैः क्षीरसंपिष्टैर्लिप्तमास्यं घृतान्वितैः ॥
सप्तरात्रात् भवेत् सत्यं पुष्करीकदलोपमम् ।
वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् ॥
कुष्ठं कालीयकं लोध्रमेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥
युवानपिड़कानान्तु व्यङ्गानाञ्च विनाशनम् ।
स्यादेतेन सुखञ्चापि वर्जितं नीलिकादिभिः ॥
कालीयकं कलम्बक इति लोके । युवानपिड़का युवानन्तत्र पिड़का पृथोदरादित्वान्नकारलोपः।
कुङ्कुमं चन्दनं लोध्रं पत्तङ्गं रक्तचन्दनम् ।
कालीयकमुशीरञ्च मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ॥
पद्मकं पद्मकं कुष्ठं पद्मं गोरोचना निशा ।
लाक्षा दारुहरिद्रा च गैरिकं नागकेशरम् ॥
पलाशकुसुमञ्चापि प्रियङ्गुश्च वटाङ्कुराः ।
मालती च मधूच्छिष्टं सर्षपाः सुरभिर्व्वचा ॥
चतुर्गुणपयःपिष्टैरेतैरचमितैः पृथक् ।
पचेन्मन्दाग्निना वैद्यस्तैलं प्रस्थद्वयोन्मितम् ॥
वदनाभ्यङ्गनादेतद्व्याङ्गं नीलिकया सह ।
तिलकं माषकं न्यच्छं नाशयेन्मुखदूषिकाम् ॥
पद्मिनीकण्टकं वापि हरेच्चतुर्मशिं तथा ।
विदध्याद्वदनं पूर्णचन्द्रमण्डलसुन्दरम् ॥
पत्तङ्गं वकम् इति लोके। कालीयकं कलम्ब इति लोके। सुरभिर्व्वचा महाभरी इति लोके। कुङ्कुमाद्यं तैलम् ।" इति भावप्रकाशः ॥

नीलिनी, स्त्री, (नीलः प्रशस्तत्वास्यस्या इति। इनिः। ततो ङीप् ।) नीलीवृक्षः। इत्यमरः। २ । ४ । ६५ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"नीलिनीच्छगलान्त्री स्यादन्तःकोटरपुष्पापि ।
अजाजी नीलबुद्धा स्यान्नीलपुष्पातिलोमशा ॥"
यथा च ।
"नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका ।
रञ्जनी श्रीफली तुत्था श्यामीणा मधुपर्णिका ॥
स्त्रीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ।
नीलिनी रेचनी तिक्ता केश्या मोहभ्रमापहा ॥
उष्णा हन्त्युदरप्लीहवातरक्तकफानिलान् ।
आमवातमुदावर्त्तं मन्दञ्च विषमुद्धृतम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) श्यामचिपुटा। इति शब्दरत्नावली ॥
अजमीढ़स्य पत्नी। इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्यायः ॥ (तथा च हरिवंशे। ३२ । ४५ ।
"अजमीढ़स्य पत्न्यस्तु तिस्रो रूपसमन्विताः ।
नलिनी केशिनी चैव धूमनी च वराङ्गना ॥")

नीली, स्त्री, (नीलो निष्पाद्यत्वेनास्त्यस्याः इति। नील + अच् ततो ङीप् ।) वृक्षभेदः। नीलेर गाछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। काला २ स्त्रीतकिका ३ श्यामीणा ४ मधुपर्णिका ५ रञ्जनी ६ श्रीफली ७ तुत्था ८ तूली ९ दोला १० नीलिनी ११। इत्यमरः। २। ४। ६४ ॥ नीला १२ तूली १३ द्रोणी १४ मेला १५। इति भरतः ॥ नीलपत्री १६ रात्री १७ नीलिका १८ नीलपुष्पी १९ काली २० श्यामा २१ शोधनी २२ श्रीफला २३ श्याम्या २४ भद्रा २५ भारवाही २६ मोचा २७ हाणा २८ व्यञ्जनकेशी २९ महाफला ३० असिता ३१ स्त्रीतनी ३२ केशी ३३ चारटिका ३४ गन्धपुष्पा ३५ - श्यामलिका ३६ रङ्गपत्री ३७ महाबला ३८ स्थिररङ्गा ३९ रङ्गपुष्पी ४० तूली ४१ तूलिका ४२ द्रोणिका ४३। इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। केश्यत्वम्। कासकफमरुद्विषोदरश्वाधिगुल्मजन्तुव्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलिकारोगः। इति मेदिनी। ले, २९ ॥

नीलीरागः, पुं, स्थिरप्रेमपुरुषः। तत्पर्य्यायः। स्थिरसौहृदः २। इति हेमचन्द्रः। १। १४० ॥ (नीलीसञ्जातो रागः।) नीलवर्णः। इति नीलशब्दस्य नानार्थे शब्दरत्नावली ॥ नायकनायिकयोः पूर्व्वरागविशेषः। यथा,—
"नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्व्वरागोऽपि च त्रिधा।"
तल्लक्षणोदाहरणे।
"न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ।
नीलीरागः स विज्ञेयो यथा श्रीरामसीतयोः ॥"
इति साहित्यदर्पणम् ॥

नीलोत्पलं क्ली, (नीलं नीलवर्णमुत्पलमिति।) नीलवर्णोत्पलम्। नीलशाँपला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उत्पलकम् २ कुवलयम् ३ इन्दीवरम् ४ कन्दोट्यम् ५ सौगन्धिकम् ६ सुगन्धम् ७ कुड्मलकम् ८ ऐन्दीवरम् ९ ॥ (यथा, भागवते। ५। २४। १०।
"भ्रमकुलोद्गन्धचञ्चुभितनीरनीरजकुसुदकुवलयकह्लारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु ॥")
अस्य गुणाः। अतिस्वादुत्वम्। शीतत्वम्। सुरभित्वम्। सौख्यकारित्वम्। पाके अत्यन्ततिक्तत्वम्। रक्तपित्तहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलोत्पली, [न्] पुं, (नीलोत्पलं नीलोत्पलबीजं मनोहरशिल्पनाय धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इति इनिः।) मञ्जुघोषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नीवरः, पुं, (नयत्यात्मानं यत्र कुत्रचित् देहयात्रानिष्पादनायेति। नी + "हिलरच्छलरेति।" उणां ३। १। इति ष्वरच् प्रत्ययेन निपातनात् गुणाभावात् साधुः।) भिक्षुः। इत्युणादिकोषः ॥ वणिजकम्। वास्तयम्। इति मेदिनी। रे, १७५ ॥ परिव्राट्। पङ्कः। जले, क्ली। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नीवाकः, पुं, (निरन्तरं नियतं वा उप्यते इति। नि + वप् + घञ् कुत्वं उपसर्गस्य दीर्घत्वं च।) महार्घहेतोर्धान्यादिषु जनानामादरातिशयः। तुलाधरणाधिक्यम्। क्रमाक्रमादरः। मूल्याधिक्यहेतोर्निश्चयेन परिच्छेदनम्। इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। प्रयामः २। इत्यमरः। ३। २। २३॥

नीवारः, पुं, (नि + वृ + घञ् उपसर्गस्य दीर्घत्वं च।) तृणधान्यभेदः। इत्यमरः। २। ९। २५ ॥ उड़ीधान इति वङ्गभाषा। तौदी इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। अरण्यधान्यम् २ मुनिधान्यम् ३ तृणोद्भवम् ४ अरण्यशालिः ५। (यथा, शाकुन्तले। १ अङ्के।
"नीवाराः शुककोटरार्भकमुखभ्रष्टास्तरूणामधः ॥")
अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। पवित्रत्वम्। पथ्यत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः
"नसाधिका तु नीवारस्तृणाग्रमिति च स्मृतम्।
नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातलः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

नीविः, } स्त्री, (नियमयति निवीयते वा। नि +
नीवी, } व्येञ् + "नौ वो यलोपः पूर्व्वस्य च दीर्घः।" उणां। ४। १२५। इति इत्व यलोपः निशब्दस्य दीर्घत्वञ्च। ततः स्त्रीकारादिति वा ङीप्।) परिपणम्। वणिजां मूलधनम्। राजपुत्रादेर्बन्धकः। इति सुभूतिः ॥ स्त्रीकटीवस्त्रबन्धः। कोँचड़ी इति भाषा। (यथा, महाभारते। २। ६३। १९।
"एकवस्त्रा त्वधोनीवी रोदमाना रजस्वला ॥")
स्त्रीत्युपलक्षणं पुंस्कटीवस्त्रबन्धेऽपि। इत्यमरटीकायां भरतः। तथा च। "नीवीं विसंस्य परिहितवस्त्रस्य वामाङ्गग्रन्थिं मोचयित्वा आचमनमाह बौधायनः।" इति यजुर्व्वेदिश्राद्धतत्त्वम् ॥ शूद्रस्य पित्रादिश्राद्धे मोटकबन्धनम्। इति मथुरेशः ॥

नीवृत्, पुं, (नियतं वर्त्तते वसत्यत्र जनसमूह इति। नि + वृत् + अधिकरणे क्विप्। "नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ।" ६।३।११६। इति पूर्व्वपदस्य दीर्घः।) जनपदः। इत्यमरः। २।१।८॥
"हि अङ्गवङ्गकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलाद्यौ मण्डलत्वेन ख्याते ग्रामसमूहे।" इति भरतः ॥

नीव्रं, क्ली, (नितरां व्रियते इति। नि + वृ + बाहुलकात् कप्रत्ययेन साधुः।) क्षुद्रिपान्तभागः। छाँचि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वलीकम् २ पटलप्रान्तम् ३। इत्यमरः ॥
नीव्रम्। इति भरतः ॥ नेमिः। चक्रः। रेवतीनक्षत्रम्। वनम्। इति मेदिनी। रे, ५३ ॥

नीशारः, पुं, (निःशेषेण नितरां वा शीर्य्यन्ते हिमवायवोऽनेन अस्मादत्र वा। शॄ + घञ्। उपसर्गस्य दीर्घत्वञ्च।) हिमानिलनिवारणप्रावरणम्। इत्यमरः। २। ६। ११८ ॥ हिमानिलप्रावरणं घनं महद्वस्त्रम्। इति रमानाथः ॥ काण्डारः। इति नयनानन्दः ॥ मशारि इति कश्चित्। काण्डपटः। कानात् इति कश्चित्। इति भरतः ॥ (यथा,—
"गौरिवाङ्गतनीशारः प्रायेण शिशिरे लघुः ॥"
इति सिद्धान्तकौमुद्याम्। ३। ३। २१।
इत्यस्य वृत्तौ ॥)